

K İ T A P T A N İ T İ M İ

Geçiş Süreci: Piyasa Yoluyla Demokrasi mi? Otoriter Kapitalist Dönüşümle Gerçekleşen Mülksüzleşme mi?*

Demet Dinler

Joma Nazpary

Sovyet Sonrası Karmaşa: Kazakistan'da Şiddet ve Mülksüzleşme

Reel sosyalizmin çözümlüşünden sonra yeniden inşa edilen Doğu Avrupa ülkeleri ve eski Sovyetler Birliği'ne bağlı Orta Asya Cumhuriyetleri'nin öyküsü 1990'lar boyunca liberaller tarafından "otoriter bir yapıdan demokratikleşmeye geçiş süreci" olarak yazıldı. Kapitalist gelişme ve serbest piyasa ekonomisiyle demokrasi arasında doğrudan bir bağ kuran bu yaklaşım aslında bu ülkelerde ortaya çıkan yeni iktidar ve eşitsiz güç ilişkilerini de meşrulaştırmış oluyordu. Joma Nazpary'nin kitabı, bu yaklaşımın ne kadar temelsiz olduğunu, önermelerinin ve beklentilerinin birer yanılsamadan ibaret olduğunu ispatlıyor. Kitap, yaşanan dönüşüm sürecinde kapitalist sömürü ilişkilerinin çok acımasız işleyen ve hızla mülksüzleştiren niteliğini, ampirik bir çalışmanın da yardımıyla gözler önüne seriyor.

Nazpary'nin Kazakistan örneği üzerinden anlattığı otoriterleşme eğilimi aslında diğer eski sosyalist ülkelerdeki duruma da genelleştirilebilecek bir eğilim.

Yeniden yapılanmanın bir başka özelliği ise her şeyin demokratik bir süreç içinde değil, eski Kazak komünist seçkinlerin kurdukları şebekeler arasında geçen sert rekabet koşullarında, *cam-*

* Bu yazıda referans verilen Doğu Avrupa'yla ilgili kaynakları okumamı ve geçiş süreciyle ilgili temel sorun alanlarını görmemi sağlayan Pınar Bedirhanoglu'na teşekkür ederim.

- 1 Bu ilişkinin analizi için bkz. Ergut (1994); Çulhaoğlu (2003), Ataay (2003).
- 2 Nazpary özellikle Gramsci'nin egemenlik bunalımı kavramı ile Poulantzas'ın devlet biçimleri arasında yaptığı ayrımları kullanır (2002: 15).

bazlık ve el altından yapılan işlemlerle gerçekleştiriliyor olması (Mosanov, 1996a). Anayasa ve seçimlere rağmen, devlet otoriter eğilimlere sahip (Nazpary, 2002: 235) (*vurgular benim*).

Yeltsin...sert bir yönetici sınıf-ıçı pazarlığa dönüşen kapitalistleşme sürecini *alt sınıfların siyasi müdahalelerine kapatabilmek için* her türlü otoriter popülist taktiğe başvurmuştur (Bedirhanoglu, 2002: 226) (*vurgular benim*).

Biri Kazakistan'ı, diğeri Rusya'yı anlatan bu iki alıntıda yönetici sınıflararası çatışmaların belirleyici rolü ve alt sınıfların dönüşüm sürecindeki politikalarından dışlanmışlığının altı çiziliyor. Doğu Avrupa'da da benzer şekilde neoliberal reformlar, bu ülkelere demokrasi getireceği söylenen ve "şok terapi" adı verilen bir IMF reçetesi çerçevesinde, bir grup azınlığın inisiyatifiyle tepeden gerçekleşirken (Rayment, 1995); siyasi uzlaşmanın inşasına ihtiyaç duyulmuyordu (Gowan, 1995).

Bedirhanoglu (2002: 231), Rusya'da neoliberal stratejilerle "kendisini toplumda örgütlemiş kısmı çıkarlardan bağımsızlaştıran, burjuva toplumu yapısını kurumsallaştırdığı hukuki çerçeve ile genel olarak koruyan ve meşruiyetini bizzat bu fonksiyonlarından alan liberal demokratik devlet modeli" arasındaki çelişkiye dikkat çeker. Bu, liberal demokrasi ile kapitalizm arasındaki ilişkinin zorunlu değil, tarihsel olduğuna da iyi bir örnek teşkil etmektedir.¹

Öyleyse liberal demokratik kurumların gelişmediği, ama kapitalist dönüşümün hızla devam ettiği bir toplumda yönetme stratejisi nasıl bir biçim alacaktır? Nazpary'nin kitabı bu soruya da açıcı yanıtlar veriyor.² Nazpary'nin "karmaşa içinde idare" olarak adlandırdığı yönetme stratejisi Bedirhanoglu'nun Gramsci'ye referansla anlattığı "*yolsuzluk, düzenbazlık, uyumsuzlukla karmaşa yaratma*" (2002: 26) stratejilerine denk düşüyor. Kazakistan için karmaşa "*piyasa dışı bir toplumda piyasa güçlerinin birdenbire ve zalimce ortaya çıkması*" (Nazpary, 2002) anlamına geliyor. Kazakistan'da halkın içinde bulunduğu koşulları anlatmak için sıkça kullandığı bir ifade olan "karmaşa" belki de Fuat Ercan'ın deyişiyle "piyasanın orman yasalarının" (2003) oluşma sürecinin Kazakistan'da aldığı biçim. Bu süreçte karaborsa, mafya, kaçakçılık ve yolsuzluk aracılığıyla güçlenen yeni zenginler piyasa reformlarının taşıyıcıları oluyorlar. Küresel sermayeyle eklenilen yerel iktidar şebekeleri çeşitli mekanizmalarla (özeleştirimler, rüşvet, haraç, para aklama, spekülasyonlar, yasadışı mal ticareti gibi) halkın büyük bölümünün varlığına el koyuyorlar (Nazpary,

2002: 26). Bu mekanizmalar, kitlelerin direnişine fırsat vermeden sermaye birikiminin belli ellerde toplanmasının koşullarını yaratıyor. Bu açıdan Nazpary, özellikle yolsuzlukların Kazakistan'ın kendi özgüllüğünden ve devletin yapısından kaynaklanan patolojik bir durum olmadığını, bunların kapitalist ilişkilerin yerleşmesinde işlevsel olduğunu anlamamıza yardımcı oluyor.³

Ancak Nazpary'nin kitabının önemi sadece IMF gibi kurumların, küresel ve yerel sermayenin Kazakistan'daki rolünü dünya ölçeğinde ele almasından kaynaklanmıyor, hatta bu analiz kitapta daha çok bir arka plan, bir çerçeve sağlıyor yazara. Kitabın temel odak noktası bu süreçte dışlananların, mülksüzlerin karmaşa içinde geliştirdiği stratejiler. Hem karmaşa içinde yönetenlerin idare tarzını, hem de mülksüzlerin karmaşayla başa çıkma stratejilerini incelemesi kitabın sunduğu en önemli ve özgün katkı. Burjuva stratejileriyle mülksüzlerin stratejilerini ilişkisel bir perspektiften ele alan kitap, bir antropoloji çalışması olarak sunulmasına karşın tek bir disiplinin sınırları içinde kalmamış oluyor. Sadece küreselleşmeye ve sermayeye ya da sadece mikro düzeydeki sosyolojik tahlillere odaklanan çalışmalardan farklı olarak makro ve mikro olanı birbirinden ayırmıyor.

Kitabın ampirik bulguları yazarın Kazakistan'da yaptığı bir alan çalışmasına ve mülakatlara dayanıyor. Yazar, Kazakistan'da üniversitede ders verirken uzunca bir süre Almaata'da doğrudan incelediği toplumsal grupların yaşadığı bir mahallede oturduğu için, gündelik deneyimlerini, sohbetlerini, gözlemlerini doğrudan analizinde malzeme olarak kullanıyor. Böylece anket formuları aracılığıyla değil, farklı şekillerde ilişkiye geçtiği, Marx'ın deyişiyle, "gerçek yaşayan bireyler" in deneyimlerini paylaşarak bize bir tablo çiziyor.⁴ Ancak bunu yaparken basitçe gözlemlerini aktarmıyor; olguları belirli bir kavramsal çerçeveye oturtturarak mülksüzlerin stratejilerini Kazakistan'da, dönüşen toplumsal ilişkilerin bağlamına yerleştiriyor. Yaşadığı mahallede yaşayanları gruplayan yazar şöyle bir tablo çıkarıyor: "1) Çöp karıştırıcılar (yaşlı Rus erkek ve kadınlar) ve dilenciler (Tacik/Çingene kadın ve çocuklar, yaşlı Rus erkek ve kadınlar) 2) İşsiz alkolikler (genelde Ruslar) 3) Sokak satıcıları (yalnız yaşayan anneler, güneyden gelen Kazak göçmenler, savaş mültecileri (Tacik erkekler ve Çeçen kadınlar) 4) Yaşlılar 5) Kentli işçi sınıfı (genelde Rus), memurlar (genelde Kazak), üniversite çalışanları ile bilimsel ve teknik personel 6) Seks işçileri, bavul ticareti yapanlar ve yabancı firmalar-

3 Pınar Bedirhanoglu'nun Rusya bağlamında yaptığı çalışmada kanımca bu anlamda farklı ülkelere de genelleştirilebilecek tarzda, çok yetkin bir yolsuzluk analizi sunuyor. Bedirhanoglu, kredi ve ihale gibi alanlarda yaşanan yolsuzlukların belli kesimleri neoliberal projeye eklemek için nasıl önemli bir rol üstlendiğini anlatır (2002: 230). Piyasa reformları sürecinde yolsuzluğun aldığı biçimlerin bir başka analizi için bkz. Manzetti ve Blake (1996). Yine Doğu Avrupa bağlamında, mafya tipi örgütlenmelerin, buradaki ülkelerin geri kalmış yapısından ziyade kapitalizme geçiş süreciyle ilişkili olduğu argümanı için bkz. Smith (1997).

4 Örneğin yazarın evine alıp koruduğu, peşindeki adamlardan kaçan bir seks işçisi, her gün uğradığı bardaki farklı etnik kimliklerden insanlar, ders verdiği üniversitedeki öğrenciler anlatılan hikâyenin kahramanları olabilir.

5 Bu sınıflandırmanın çok belirgin kriterleri olmadığını ve keyfi olduğunu yazar da kabul ediyor. Ancak piyasa güçlerinin birdenbire ortaya çıktığı ve her şeyi altüst ettiği bir dönemde sınıf tanımlarının da çok karmaşık ve muğlak olması beklenebilecek bir durum. Yazar da sınıfsal konuların belirgin olmamasını “hem yeni zenginlerin hem de mülksüzün üretim ilişkisinin, üretim aygıtının çökmesi ve pazarın gelmesiyle bozulmuş olması”yla açıklıyor. Belki de bu dönem için sınıf oluşum süreçlerinden söz etmek daha anlamlı gözüküyor. Çalışmanın yapıldığı 1995-1996 dönemi için yazar Marx ve Humphrey’e referansla mülksüzler kavramını tercih ediyor. “Marx’ta köylü/zanaatçı toprağından/üretim araçlarından veya topluluk bağlarından yoksunlaşır; sovyet sonrasının yurttaşları ise devletçe sağlanan hizmet ve sosyal güvence haklarından yoksunlaşmışlardır” (Nazpary, 2002: 28, 5. dipnot). Benzerliğin bu şekilde kuruluşu ve sınıfsal analizin niteliği tartışılabilir elbette; ancak bu tartışma yazının kapsamı dışında kalıyor.

6 Sovyetler Birliği döneminde Kazakistan, sağlam altyapı

da çalışanlar 7) Alt kademe devlet memurları (temel gelir kaynakları rüşvet), orta kademedeki mafya üyeleri ve büfe sahipleri 8) Yeni zenginler (büyük işletmelerin yöneticileri, üst düzey işadamları, üst düzey devlet yetkilileri ve üst düzey mafya üyeleri (genelde erkek)” (2002: 30).⁵ Yazar daha sonra çok yoksullar ve evsizler (1. ve 2. grup), yoksullar (3, 4 ve 5. gruplar), orta (7. grup) ve zenginler (8. grup) olarak dört kategorilik bir sınıflandırma yapıyor.

Nazpary mülksüzlerin içinde buldukları koşulları algılama biçimlerine ve bu koşulların oluşmasında kimleri sorumlu tuttuklarına özel bir önem atfediyor. Ama bu onu, algılayış biçimlerini gerçekliğin kendisi olarak gören öznelci ve yorumsamacı bir analize götürmüyor. Tersine mülksüzlerin “yabancı” kimliğini tanımlama şekillerini ve kötülüklerden “yabancı” olanı sorumlu tutmalarını, Sovyetler Birliği’ni, yaygın görüşün aksine, “eşitlikçi” bir imgeyle hatırlamalarını⁶, ahlâki ve kültürel değerlerini oluşturma tarzlarını bu insanların maddi pratiklerinden bağımsız düşünmüyor.

Mülksüzlerin geliştirdiği stratejiler kitabın çok önemli bir bölümünü oluşturuyor. Ücretlerin düzenli ödenmediği ve eridiği, işsizliğin arttığı, sosyal devlet hizmetlerinin ve yardımlarının ortadan kalktığı bir dönemde ailelerin kendi üretimi (konserve yapımı, bahçelerde yapılan üretim, balıkçılık vs.), değiş-tokuş, pazarda yapılan ticaret, sokak satıcılığı mülksüzlerin başlıca kaynakları haline geliyor⁷ (2002: 141).

Aslında Nazpary, Ellen Wood’un ifadesiyle “bir zorunluluk olarak piyasa”nın⁸ somut olarak Kazakistan’da nasıl kurulduğunu adım adım ve bütün çıplaklığıyla göstermiş oluyor. Örneğin seks işçiliği gibi cinsel stratejiler aslında kadınlar için piyasada ayakta kalmanın ya da yoksullukla başa çıkmanın/yükselme çabasının bir aracı haline gelebiliyor. Nazpary herkesin özgür gözüktüğü ama sömürü ve bağımlılık ilişkilerinin yaşandığı bir alandaki aktörlerin izledikleri stratejileri resmediyor. Bu stratejiler, aktörlerin gelenekleri, devraldıkları tarihsel miraslar ve yaşadıkları baskı sürecini farklı deneyimleme biçimleriyle ele alındığı için, E. P. Thompson’ın sınıf süreçlerini anlama şeklini de çağırıştırıyor.⁹

Yazının bir başka çarpıcı yönü etnik gerilimleri ve milliyetçi eğilimleri ele alış tarzındaki yenilik. Bu konudaki yaygın düşünce, sosyalist sistemin insanların etnik, dini ve ulusal aidiyetlerini baskı altına aldığı; sistem çözüldüğü için de bu aidiyetler üzerinden çeşitli gerilim ve çatışmaların ortaya çıktığı yönündedir. Oysa Nazpary, bu gerilimlerin ardında yatan nedenleri etnik ve mil-

liyetçi kimliklerin bastırılmışlığıyla açıklayan ve kültürel farklara vurgu yapan özcü yorumları reddederek, gerilimlerin toplumsal mücadeleyle olan bağına kurmaya çalışıyor:

Başka bir önemli nokta da Kazakistan'daki etnik gerilimin tarihsel kültürel farklar tarafında belirlenmemiş olması. *Gerilim izlenen politikalar ve ekonomik bunalım nedeniyle belirli kaynaklara kavuşmak için verilen toplumsal mücadelenin sonucu olarak* ortaya çıkıyor. Bununla birlikte, mülksüzler arasında geçen bu çatışmalar bazı entelektüel çevrelerin iddia ettiği gibi etnik milliyetçilikle eklemelenmiş durumda değil. Aralarındaki etnik gerilimlere rağmen, Kazak, Rus ve diğer etnik gruplardan bütün mülksüzler kendilerini aynı halkın, Sovyet halkının bir parçası olarak görüyorlar. İnsanların çoğu etnik çatışmaların vahşi kapitalizmin bir sonucu olduğu görüşünde (2002: 267-68) (vurgular benim).

Nazpary'e göre devlet kurumları ve kentsel alanlar üzerinde yürütülen mücadele etnik gerilimleri de belirliyor. Kentlerde ev sahibi Ruslarla konut sahibi olamayan yoksul Kazaklar arasında olduğu gibi. Ancak gerilim her zaman etnik bir çelişkiye bürünmek zorunda değil. Örneğin bürokrasi ve yüksek öğrenim kurumlarında çalışan Kazaklarla, kentlere göç eden ve lümpen proleter bir sınıf oluşturan güneyli Kazaklar arasında bir gerilim olabilir. Hatta daha zengin Kazaklar güneyli Kazaklara karşı Ruslarla aynı tarafta yer alabiliyorlar.

Devletin Kazaklaştırılması olgusu ulusal bir vurguya sahip olsa da yoksul Kazak halk için bu, özelleştirmeye, talanla, rüşvetle haksız yere Kazak seçkinlerin güçlenmesi anlamına geliyor (2002: 230-31). Bu nedenle Kazaklaştırma daha çok kapitalistleşmeyle birlikte düşünülmesi gereken bir süreç. Kapitalistleşme gerçekleşirken uluslaşma sürecini yaşayan pek çok ülkede olduğu gibi Kazakistan'da da yeni çatışma alanları (resmi dil olarak Kazakça kullanılması şartı gibi) doğurabiliyor.

Kitabın küreselleşme sürecinin tartışıldığı son bölümü diğer bölümlere göre daha zayıf kalıyor. Bu bölümde küreselleşme ve üçüncü dünya ülkeleri arasındaki ilişki sınırlı sayıda referansla tartışılmış. Ancak kitabın temel hedefinin Kazakistan'daki mülksüzleri anlatmak oluşu bu durumu anlaşılır kılıyor. Yine de bu bölümde küreselleşme sürecinde Batılı politikaların rolüne çubuğun çok fazla eğildiği söylenebilir. Bununla birlikte yazarın kendisi de Sovyet sonrası karmaşanın ardında yalnızca Batılı kurumlar olduğunu söylemek istemediğinin, iç ve dış güçlerin karmaşık mücadelesine bakmak gerektiğinin altını çiziyor (2002: 297).

yatırımları, herkesin işe ve sosyal güveneye sahip olması, kültürel ve sanatsal etkinliklerden ucuz yararlanma şansı ile biliniyor. Bütün bu olanakların kaybedilmesi insanlarda inanılmaz bir etki yaratmış.

7 Değiş-tokuş, enformel şebekelerin kurulması, sokak satıcılığı gibi faaliyetler Merkez ve Doğu Avrupa ülkelerinde de yaygın olarak görülüyor (Smith, 1997). Öte yandan son yaşanan Arjantin krizi sonrasında da yoksul halkın geçinme stratejisi olarak Kazakistan'dakine benzer bazı yollara başvurulması çarpıcı bir durum. Neoliberal piyasa reformlarının farklı ülke bağlamlarında benzer eşitsizlikler yaratması ve kazanan/kaybeden ayrımını keskinleştirmesi ortak bir özellik olarak kendini gösteriyor.

8 Wood liberallerin fırsat olarak piyasa kavramının karşısına zorunluluk olarak piyasa kavramını koyar. Bkz. Wood (1994).

9 Thompson'ın analizinin açılımları için bkz. Wood (2000), Özürlü (2002), Yılmaz (2003).

Sonuç olarak Kazakistan gibi ülkelerde neoliberal dönüşüm, demokratik kurumlar, sınıf stratejileri gibi konulara dair kitaptan şu sorular çıkarsanabilir:

- Mülksüzlerin algılayış biçimleri ve geliştirdikleri stratejilerin analizi, varolan durumu dönüştürmek için ne yapılması gerektiği konusunda, Gramsci'nin deyimiyile "kollektif bir irade" yaratmak için gerekli "ortak duyuyu" geliştirmeye yönelik ipuçları sağlayabilir mi? Diğer bir deyişle böylesi bir analizin politik sonuçları nelerdir?
- Karmaşa içinde idare tarzının sürdürülmesinin olanakları ve sınırları nelerdir? Rızayı yaratmaya yönelik mekanizmalar nasıl kurulabilir?
- Büyük ölçüde örgütsüz olan halk daha uzun vadede demokratik kurumların oluşturulması yönünde talepler oluşturabilecek midir?
- O dönemde başlangıç aşamasındaki Kazaklaştırma süreci hangi grupların lehine işleyecek, hangilerini dışarıda bırakacaktır?
- Geçiş sürecindeki ülkelere dair piyasanın kuruluşu ve demokratikleşme gibi konularda bazı genellemelere gidilebilir mi?
- Bu kitapta kullanılan yöntemler farklı ülke örneklerini incelememize de yardımcı olacak analitik araçlar geliştirmeye olanak sağlar mı?

On yıllık bir geçiş süreci deneyiminin bugün geldiği noktada Orta Asya ülkelerindeki karmaşanın farklı biçimlerde devam ettiği söylenebilir. Ancak liberaller Orta Asya'daki karmaşayı bu bölgenin tarihsel ve kültürel özellikleriyle; insanların "demokrasiye hazır olmamalarıyla" açıklamaya devam ediyorlar. Kazakistan'daki durum ise demokrasiye doğru gidişin yön değiştirerek, yolsuzluğa, kişisel ilişkilere dayalı otokratik bir rejime sapılması olarak nitelendiriliyor (Olcott'tan aktaran, Kazakhstan 21st Century Foundation, 2002). 1994'de A.B.D yönetimiyle "Demokratik Ortaklık Anlaşması" imzalamış olan Nazarbayev rejimi, medya kuruluşlarını satın aldığı ve seçimlerin özgür bir şekilde gerçekleşmesine engel olduğu için demokratik olmamakla suçlanıyor.

Önerilen siyasi çözüm uluslararası topluluğun (özellikle A.B.D'nin) desteğiyle sivil toplum örgütlerinin güçlendirilmesi, seçimlerin demokratik bir ortamda yapılması, medyanın özgür olması (Wilson, 1999), iyi yönetim ilkelerinin hayata geçirilme-

si (Gleason, 2001) iken; yapısal ekonomik reformların (özelleştirmeler, bankacılık reformu, mali reform, ticari etkinlikler için gerekli yasal çerçevenin sağlanması) gerçekleşmesi ekonomik çözüm olarak gösteriliyor (Wilson, 1999). Görünen o ki “piyasanın orman yasaları” büyük ölçüde harekete geçmiş durumda ve artık –yine Fuat Ercan’ın (2003: 3) deyimiyle– “kapitalizmin küresel kurumsallaşmasına geçiş” için gerekli reformlar Kazakistan’dan bekleniyor. Ancak bu kurumsallaşma süreci kapitalist ilişkilerin daha fazla yerleşmesine yol açtığı ölçüde mülksüzler için daha fazla kaybetmek anlamına gelecek.

Joma Nazpary, kitabının girişinde, Marx’ın İngiltere’de ilkel birikim döneminde mülksüzlerin tarihinin “kan ve ateşle” yazıldığını söylediğini hatırlatır (aktaran Nazpary, 2002: 28). Yazarın kendisi de Kazakistan’daki mülksüzlerin şiddete, yoksulluğa maruz kalışının öyküsünü yazarken, bir kez daha temel problemin İngiltere’deki ilkel birikimden bugüne değişmez bir biçimde, kapitalist ilişkilerin ta kendisinde olduğunu göstermiş oluyor.■

Kaynaklar:

- Ataay, F. (2003) "Azgelişmişlik ve Demokrasi", *Praksis*, 10.
- Bedirhanoglu, P. (2002) "Rusya'da Kapitalist Dönüşüm, Yolsuzluk ve Neoliberalizm", *Toplum ve Bilim*, 92: 217-233.
- Çulhaoğlu, M. (2003) "Kapitalizm ve Demokrasi: İlişki ve İlişkisizlikler Üzerine Bir Deneme", *Praksis*, 10.
- Ercan, F. (2003) "Neoliberal Orman Yasalarından Kapitalizmin Küresel Kurumsallaşma Sürecine Geçiş", *İktisat*, 435.
- Ergut, F. (1994) "Demokrasi Tarihinin Öznesi", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 6.
- Gleason, G. (2001) "Asian Values and the Democratic Transition in Central Asia", www.fas.harvard.edu/asiactr/haq/200101/0101a002.htm, 13 Ekim 2003 tarihinde indirilmiştir.
- Gowan, P. (1995) "Neoliberal Theory and Practice for Eastern Europe", *New Left Review*, 213: 3-60.
- Manzetti, L ve C.H. Blake (1996) "Market Reforms and Corruption in Latin America: New Means for Old Ways", *Review of International Political Economy*, 3 (4): 662-697.
- Nazpary, J. (2002) *Sovyet Sonrası Karmaşa: Kazakistan'da Şiddet ve Mülksüzleşme*, çev. S. Somuncuoğlu, İstanbul: İletişim.
- Özuğurlu, M. (2002) "Sınıf Çözümlemesinin Temel Sorunsalları", *Praksis*, 8.
- Rayment, P.B.W. (1995) "The Hard Road to the Market Economy: Realities and Illusions", *Moct-Most*, 5:45-64.
- Smith, A. (1997) "Breaking the Old and Constructing the New? Geographies of Uneven Development in Central and Eastern Europe, Lee, R. ve J. Wills (der.) *Geographies of Economics*, London: Arnold.
- Kazakhstan 21st Century Foundation (2002) *Voice of Democracy*, Washington DC, October 2.
- Wilson, R. L. (1999) "Democracy and U.S. Relations with Kazakhstan", www.eurasianet.org/resource/kazakhstan/links/rosswils.html, 13 Ekim 2003 tarihinde indirilmiştir.
- Wood, E. M. (1994) "From Opportunity to Imperative: The History of the Market", *Monthly Review*, 46: 3.
- Wood, E. M. (2000) "Bir İlişki ve Süreç Olarak Sınıf", Wood, E. M. *Democracy Against Capitalism, Renewing Historical Materialism* içinde, çev. A. Aytekin, *Praksis*, 1: 92-119.
- Yılmaz, Z. (2003) "Ellen Meiksins Wood'un Siyasal Marksizm Çağrısını Niçin Dikkate Almalıyız?", *Praksis*, 10.